

LA VISIÓ HISTÒRICA COM UNA EINA PER AL PROJECTE ARQUITECTÒNIC: EL TERRITORI COM PATRIMONI AL MAESTRAT I EL LLENGUATGE DE PATRONS A MORELLA.

Júlia Beltran Borràs.

Arquitecte i Estudiant de doctorat

julsbel@gmail.com

ABSTRACT

Aquesta comunicació és una reflexió sobre la visió històrica com una eina creativa i productiva en la determinació del projecte d'arquitectura. No es tracta de recuperar els fantasmes del passat sinó de buscar la herència que continua viva i té un efecte en el present, en el dia a dia de la gent, per a defensar els plantejaments arquitectònics en continuïtat amb el lloc, entenent que l'estudi i la preservació del que hi ha no és un fre a la creativitat sinó una condició i un estímul per a un futur innovador.

Les dicotomies camp-ciutat, tradició-modernitat, es mostren en cada persona individual de la mateixa manera que des del punt de vista acadèmic s'han separat tradicionalment, però aquest anàlisi trenca amb aquest pensament perquè es contraproductiu per al lloc. Es considera el territori com una obra d'art, producte de llargs processos de coevolució entre poblament humà i ambient, entre naturalesa i cultura. Es pot introduir la modernitat a cada lloc des del lloc, es a dir, incorporant les influències beneficioses per a la cultura local, que s'ha de cuidar i valorar de forma participativa per a reconèixer la cultura inconscient de si mateixa, en la que el que es valora es la tradició, en la que la forma de construcció té gran relació amb el context i es manté estable font al canvi, ajustant-se lentament amb petites modificacions, en contraposició a la cultura conscient, característica de la societat moderna, urbana, oberta.

A partir del reconeixement de l'història urbana i de la cultura local, entra l'arquitecte com un planificador visionari, que enten l'entorn construït com el producte de la participació de moltes persones i l'arquitectura com cultura. L'arquitecte pot dialogar amb el medi ambient i afavorir una transformació sense destruccions inútils, prioritzant la rehabilitació com actitud de projecte.

El primer cas d'estudi es un exemple de descripció, interpretació i representació del patrimoni territorial al Maestrat de Terol, mitjançant un procés de producció artística i tècnica per trobar les característiques arquitectòniques del territori i les qualitats específiques del seu entorn cultural i geogràfic. El segon cas d'estudi un exemple d'estudi històric-estructural de la forma urbana de Morella en clau patrimonial a través del llenguatge de patrons de Critopher Alexander.

PATRIMONI TERRITORIAL

Entenem el patrimoni com ambient, paisatge, estructures urbanes, coneixement local, cultura i artesania. El territori com una gran obra d'art elevada i coral, produïda com un diàleg entre l'ésser humà i la naturalesa, que neix de la fecundació de la naturalesa per part de la cultura (paisatge com esdeveniment cultural). El territori és el producte històric de llargs processos de coevolució entre poblament humà i ambient, entre naturalesa i cultura, l'èxit de la transformació de l'ambient a través dels successius cicles de civilització estratificats.¹

El territori s'entén com una unitat que engloba la terra, la ciutat, la muntanya, ha estat planificat al llarg de la història per mig de patrons que, a més d'afectar el camp, han afectat en la planificació de les ciutats, i per tant, la separació del camp i la ciutat en diferents unitats d'anàlisi dificulta la comprensió de la forma urbana; com ens indica Kostof:

En tot moment, les divisions i els sistemes de cultiu de terres rurals han afectat el desenvolupament de la forma de la ciutat, els usos agrícoles i pastorals de les ciutats han condicionat el traçat, l'aclimatació de l'habitatge rural als carrers de la ciutat és un tema permanent del procés urbà i la determinació de reconciliar la ciutat i el camp està darrere d'experiments occidentals fonamentals com les ciutats jardí.²

En la mateixa direcció Magda Saura diu que la construcció del territori no és ni ha estat en el passat un fet natural:

¹ Definició de *Patrimoni* realitzada per la Facultat d'Arquitectura de Florència per al Pla Paisatgístic de la regió Toscana (2011) Definicions d'Alberto Magnaghi extretes de la conferència al COAC durant les jornades científiques Arquitectura, Educació i Societat. Barcelona, 31 maig 2013

² KOSTOF, Spiro. Junctions of town and country. *Dwellings, settlements and tradition: cross-cultural perspectives*. Berkley [EUA], University Press of America, IASTE-University of California, 1989. (Pág 107-120)

*“el clixé de que la forma urbana medieval és espontània i només orgànica, fa que s’observi la forma urbana com determinada només pels factors d’emplaçament geogràfic, de turonets fortificats al voltant d’un complex d’Església-Castell i sense tenir en compte que el fet del repoblament va ser una fet intencional, polític, no natural”.*³

Alberto Magnaghi afirma que les grans urbanitzacions del món són eco catastròfiques. Amb la globalització tecnofinancera l’home i la terra estan dividits, l’espai de connexió nega l’espai local (Choay) i la urbanització contemporània suposa la major desterritorialització mai vista en la història. *Des-diferenciació, des-memorització, des-corporització, des-complexitat, des-localització, des-contextualització*. La resposta segons la Societat de Territorialistes (Magnaghi) és el retorn a la terra, a la muntanya, a la ciutat, al sistema econòmic local. El retorn a les formes urbanes vernaculars i tradicionals a través de la inclusió de les característiques morfològiques com ara les places públiques, apostant pel desenvolupament participatiu que inclogui les veus marginals i subjugades de vegades, en el procés de planificació per tal de crear un espai públic incloent⁴.

La posada en pràctica d’aquest model porta a la valoració del món rural com una nova centralitat per a la producció de bens i serveis públics en el camp ecològic, hidrogeològic, paisatgístic, energètic i econòmic, on és possible el desenvolupament local auto-sostenible⁵ i el treball des d’un punt de vista interdisciplinari: urbanistes, ecòlegs, geògrafs, historiadors, economistes, agro-forestals, enginyers hidràulics, ciències jurídiques (...) La proposta és el pas del model de desenvolupament durable o sostenible al desenvolupament local auto-sostenible: cuidar l’ambient humà, interpretar la identitat de llarga duració, valoritzar la identitat del lloc, construir societat local (...)

LLOC

El lloc és el pont entre la història i l’individu. La raó de ser del lloc depèn de la relació del lloc amb l’individu i també de la relació entre l’individu i la història. Mitjançant la revalorització del patrimoni viu s’enforteix la relació entre l’individu i el lloc, però quan la relació es trenca, el lloc passa a ser insignificant. En el cas de moltes perifèries urbanes on el creixement s’ha basat exclusivament en la còpia de models repetibles en qualsevol altre entorn, i que per tant, no tenen cap valor patrimonial en comparació a un centre històric, el *valor d’ús* adquireix una gran importància en la relació entre individu i lloc. Com diu José Luis Oyón *tot paisatge urbà, per bonic o prosaïc que sigui, tanca en sí una profunda continuïtat antropològica entre les persones, els carrers i els edificis que les alberguen. Qualsevol destrucció comporta radicalment la ruptura d’aquest llaç d’unió, creant un profund efecte d’estranyament*.⁶

Al llarg de la història el concepte de lloc en arquitectura ha estat molt important (des d’Aristòtil, passant per Vitruvi i Leon Battista Alberti, Christian Norberg-Schulz, etc.), i també des d’altres disciplines. Segons Josep Muntañola, a partir del Moviment Modern, el debat sobre la relació entre el projecte arquitectònic i el lloc ha ressorgit un cop i un altre, però sempre sota la sospita de que el lloc limita la llibertat del projecte modern, introduint dimensions paralitzants i antiquades. Aquesta visió negativa del lloc és conseqüència, en part, de la filosofia de Hegel, al dividir *l’arquitectura independent del context*, o sigui l’arquitectura clàssica amb regles autònomes; *l’arquitectura dependent del context*, o sigui determinada pel context històric-cultural a través del poder simbòlic com a Egipte i per últim *l’arquitectura interdependent*, la gòtica. Esta visió és molt discutida i molt confosa i, com indica Paul Ricoeur, si no aconseguim superar-la, elimina tota crítica social i també qualsevol desenvolupament filosòfic. Aquesta sospita sobre el paper negatiu o inútil del lloc en relació al projecte es fonamenta, segons Muntañola, en tres prejudicis:⁷

1. Que l’arquitectura desenvolupa coneixement a partir d’ella mateixa
2. Que la dimensió abstracta de l’art modern no representa la realitat
3. Que qualsevol art antic fins el s. XX es pitjor.

³ SAURA, Magda.(1997) *Pobles catalans : iconografia de la forma urbana de L.B. Alberti al comtat d’Empúries-Rosselló*. Barcelona : Universitat Politècnica de Catalunya, DL.. ISBN 8476536518

⁴ MAGNAGHI, Alberto.(2005) *The Urban village : a charter for democracy and local self-sustainable development*. London [etc.] : Zed Books. ISBN 1842775812

⁵ MAGNAGHI, Alberto.(2011)*El Proyecto local: hacia una consciencia del lugar*. Arquitectonics. Mind, land & society ; 23. Barcelona : Iniciativa Digital Politècnica, Publicacions Acadèmiques UPC. ISBN 9788476536551

⁶ OYÓN, José Luis. La conservación de la vivienda popular en las periferias urbanas. el caso de Barcelona y la colonia Castells. *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, Nº 21. Universidad de Barcelona (1998) ISSN 1138-9788

⁷ MUNTAÑOLA, Josep. “El diálogo entre proyecto y lugar. Un reto para la arquitectura del siglo XXI”. *Cuadernos de proyectos arquitectonics 2. El lugar*. Editorial: Cuaderno de proyectos arquitectónicos ISSN 2171-956X

Quan aquests *prejudicis* s'han convertit en una estructura teòrica-pràctica l'arquitectura ha passat a ser representació de la construcció, i ha viatjat d'un lloc a un altre, ja sigui amb la forma o amb el contingut, com una reproducció. L'autonomia s'ha defensat amb els avenços tecnològics i la consolidació d'un estil internacional, però si els tres conceptes es posen en dubte i l'arquitectura s'observa des del context històric i social, el projecte arquitectònic és difícil de justificar.

CULTURA LOCAL

La cultura local té molt a veure amb la consciència del lloc i és un posicionament front la contradicció entre la uniformitat, la destrucció de les cultures, la polarització i la fragmentació social per una banda, i la reafirmació de les diferències, diversitats, de la unitat cultural i la recomposició social per l'altre. Podem reconèixer, com diu Alexander ⁸, que hi ha una cultura inconscient de sí mateixa, en la societat pre-moderna, primitiva, agrària, tancada, autòctona, amb tradició d'autoconstrucció, on el que es valora és la tradició, el ritual, el tabú i les idees individuals són poc valorades. En la construcció la forma té gran relació amb el context i es manté estable font al canvi, ajustant-se lentament amb petites modificacions. El sistema és adaptatiu i les solucions formals i tècniques estan cada cop més refinades i ajustades al seu context amb el que harmonitzen. D'altra banda està la cultura conscient de sí mateixa, característica de la societat moderna, urbana, oberta.

Segons Ricoeur la cultura local és la manifestació localment conjurada de la cultura mundial i el futur ha d'integrar la capacitat de formes de cultura regional plena de vitalitat i incorporar influències externes. En la mateixa direcció, el concepte de *regionalisme crític* en Frampton explica que tota cultura prové de la fecundació creuada amb altres cultures i que la cultura local o nacional és l'antítesi entre la cultura enraigada i la civilització universal. La universalització porta a la destrucció de les cultures tradicionals, el que no és un mal irreparable, però també a la destrucció del nucli creatiu de les grans civilitzacions i grans cultures, que són el fonament per interpretar el nucli ètic i mític de la humanitat. ⁹

PROJECTE LOCAL

Amos Rapoport proposa que el disseny ha de basar-se en el coneixement de les formes d'interacció de les persones i els entorns, és a dir, en l'estudi (tant bàsic com aplicat) de les relacions entre l'entorn i el comportament humà i així el disseny es converteix en una aplicació del coneixement basada en la investigació científica. Aquest coneixement no necessita ser exacte, ni tampoc pot ser-ho, (es transformarà conforme avança la investigació), però ha de basar-se en el millor saber disponible en el moment donat o, el que és el mateix, estar al dia. Això significa conèixer els dissenys en els darrers avenços de la investigació científica, i no en les preferències personals del dissenyador, la seva intuïció i coses per l'estil, tot i que a voltes aquestes darreres puguin ajudar a formar hipòtesis que necessiten ser demostrades abans que acceptades a força de ser desitjades. ¹⁰

EPISTEMOLOGIA I EL LLOC

Segons J. Muntanola la interacció constant entre l'individu i el seu medi ambient socio-físic, transforma paulatinament tant l'individu com el medi ambient. En el centre de la psicologia epistemològica existeix la hipòtesis bàsica de que el "creixement de qualsevol persona" s'estableix a partir d'un equilibri entre dos classes de processos d'interacció de l'individu(cos) amb el seu medi-ambient: les estructures assimilatives en les quals el medi intern o subjecte imposa la seva pròpia estructura d'acció en l'interacció subjecte-medi extern i les estructures acomodatives en les que alguns aspectes del medi extern són acceptats pel subjecte i dirigeixen l'interacció. ¹¹

La fenomenologia es fixa en aquestes estructures assimilatives, es basa en els fenòmens, però entenent-los com les coses en tant que conegudes pel subjecte ("les coses en mi", en contraposició a "les coses en si"). En fenomenologia, tal i com ens indica Paul Ricoeur, a més i abans de parlar del valor social de l'espai, s'ha de parlar dels valors corporals, les coses no són només visuals, no és només un espai com el distribueixen els ulls, sinó que se'l reconeix amb el cos. ¹²

⁸ ALEXANDER, Christopher. *Notes on the synthesis of form*, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts (1964)

⁹ FRAMPTON, K. *Historia crítica de la arquitectura moderna*. Barcelona : Gili, 2002. ISBN 8425216656

¹⁰ ROPPOPORT, Amos. *Cultura, arquitectura y diseño*. Arquitectonics. Mind, land & society ; 5. Barcelona : Edicions UPC (2003)

¹¹ MUNTANOLA, Josep. *La arquitectura como lugar*. (p63) Barcelona : Edicions UPC, (1996)

¹² RICOEUR, Paul. "Arquitectura y narratividad". *Arquitectura y hermenéutica*. Arquitectonics. Mind, land & society (pag.48); 4. Barcelona : Edicions UPC, (2003). ISBN 8483016494

METODOLOGIA PER LA CONSTRUCCIÓ DEL PROJECTE LOCAL

1 PATRIMONI

La primera fase de treball es centrarà en la descripció, interpretació i representació del patrimoni territorial. D'una banda amb el coneixement *expert* s'analitzaran el patrimoni territorial i els *morfotips* urbans, territorials, rurals, ambientals.

Magda Saura i Josep Muntañola, proposen una metodologia d'anàlisi de la forma urbana de pobles mitjançant un procés de producció artística i tècnica, de manera que les característiques arquitectòniques del territori i les qualitats específiques de l'entorn cultural i geogràfic del poble són les pautes de disseny. Es basa en la representació de la complexitat del territori i de les transformacions de la forma urbana, amb documentació mediambiental i geogràfica. La base de dades de pobles analitzats segons aquesta metodologia es troba a l'Arxiu Nacional de Catalunya i disposa de més de 600 pobles analitzats. Com a resultat veurem que els paisatges presenten codis genètics identitaris dels llocs i la interpretació d'aquests paisatges històrics s'ha de fer en clau patrimonial.

El primer pas d'anàlisi és trobar l'estructura general del territori, veure com es relaciona l'edificació amb el terreny, amb el lloc. Es fan servir fonts diverses: d'una banda documentació gràfica sobre els assentaments, camins i topografia amb una bona cartografia. Els documents bàsics són el topogràfic, l'ortofotoplà, el parcel·lari i el cadastre. La informació actual es contrasta amb cartografia antiga i imatges aèries antigues. Altra documentació imprescindible és la del tipus escrit. D'una banda hi haurà la documentació secundària que són els documents publicats sobre geografia, història, llibres de viatgers, monografies locals, etc. i d'altra la primària, que són els documents originals com són les imatges antigues, els dietaris... (Veure com exemple el cas d'estudi 1)

D'altra banda s'estudiarà el coneixement contextual des d'un punt de vista perceptiu identitari de la *consciència del lloc*¹³ amb mapes cognitius i comunitaris. Aquests mostren les belleses naturals, l'enfocament perceptiu lligat a la interacció entre percepció dels habitants i identitat històrica dels paisatges.

2 EL LLOC

La segona fase de treball parteix d'un punt de vista històric-estructural que complementa i afirma els punts de vista anteriors (morfotipològic i identitari) i fa una interpretació dels paisatges històrics en clau patrimonial. Els morfotips es repeteixen en el territori però la figura territorial- paisatgística d'un lloc és única.

Proposa analitzar el paisatge com neoecosistema, resultat sensible dels processos coevolutius de territorialització de llarga durada. S'investiga des de l'anàlisi històric multidisciplinari: geogràfic, històric, històric-ecològic, antropològic, etnogràfic, arqueològic, territorial; i des de la individualització de les regles coevolutives dels paisatges històrics urbans i rurals dels llocs.

L'aplicació dels *patrons* té l'objectiu de mostrar la manera de dissenyar a partir del coneixement arquitectònic observat en formes de paisatges urbans i rurals. El programa de disseny es centra en aplicar mesures correctores en lloc que no funcionen. (Desenvolupament del paper futurista de l'arquitecte com a visionari i planificador). Projectar a partir dels escenaris de la vida quotidiana, espais aparentment efímers però planificats en el passat.

Christopher Alexander¹⁴ exposa en termes purament sistèmics l'harmonia entre forma i context, busca una manera holística, un sistema que generi processos auto-organitzadors creadors d'arquitectura i urbanisme, al mateix temps holístics, i també unificats i diferenciats en el seu context tant psicològic, social, històric i ecològic. Amb el llibre *Llenguatge de Patrons* pretén crear un sistema generador on l'entorn construït és considerat com producte de la participació de moltes persones, dels qui l'habiten. Per Magnaghi el patró té un caràcter arquetípic i estructural referit a la representació de "relacions tipificades" entre components del territori. Són regles figurades, és a dir no quantitatives sinó qualitatives, representen el pas de les regles numèriques a les regles morfològiques, en correlació a la morfologia dels llocs i a la seva representació (Lynch) (Veure com exemple el cas d'estudi 2)

¹³ La consciència de lloc és la consciència adquirida pels habitants a través d'un procés de creixement cultural del valor patrimonial dels béns comuns (materials i relacionals), com a elements bàsics i necessaris per reproduir la vida individual i col·lectiva, tant biològica com cultural.

¹⁴ ALEXANDER, Christopher. *El modo intemporal de construir*. Publicació Barcelona [etc.] : Gustavo Gili, DL. (1981) ISBN 8425210615

CAS D'ESTUDI I: EL TERRITORI COM PATRIMONI AL MAESTRAT

MORFOTIP AMBIENTAL: CARACTERÍSTIQUES GEOGRÀFIQUES, GEOLÒGIQUES, PAISATGÍSTIQUES

La comarca del Maestrat, ubicada a l'est de la província de Terol, compren una superfície de 1.204 Km² i està integrada per 15 municipis. Amb una densitat d'uns 3 habitants per kilòmetre quadrat, és una de les zones menys poblades d'Aragó, fet atribuït a l'adversitat del seu medi físic. Una sèrie de característiques geogràfiques comuns la defineixen: un relleu agrest, elevades altituds i forts pendents, la rigurositat climàtica de llargs i freds hiverns, la difícil accessibilitat respecte a les principals vies de comunicació i un problema greu, la despoblació. Tots aquests trets s'han considerat tradicionalment factors limitants des del punt de vista econòmic.

El Maestrat oriental coincideix amb l'escaló topogràfic que limita l'Alt Maestrat cap a l'Est i passa sense cap tipus de discontinuïtat a les baixes plataformes fallades del Maestrat valencià (Els Ports, etc.), les fosses prelitorals i litorals, a través de les que s'efectua el descens cap al Mediterrani. Es tracta d'un conjunt de formes eminentment estructurals, constituïdes per alternança vertical de calcàries i margues del Cretaci inferior subhoritzontals i retallades per les profundes incisions de la vigorosa xarxa fluvial: són les plataformes de Tronchón, Mirambel i la Iglesuela. Normalment es troben les vessants fent terrasses en estrets bancals sostinguts per murs de pedra en sec. Només es conserven vessants intactes allí on l'excessiu pendent dificulta l'aprofitament agrícola.

MORFOTIP TERRITORIAL: ELS PAISATGES DE LA PEDRA EN SEC

Encara que la tècnica constructiva de la pedra en sec es documenta en el Maestrat des de l'Edat del Bronze, els paisatges de pedra en sec que han perviscut fins als nostres dies daten la seva major part del segle XIX i primeres dècades del XX. Estan associats a la conversió d'antics boscos, pastures i erms en espais agrícoles. L'ús sistemàtic i massiu d'aquesta tècnica està associat a una sèrie de construccions que, sense ser privatives dels paisatges de pedra en sec, són infreqüents fora d'aquests. Aquest és el cas de les casetes cobertes amb falsa cúpula per aproximació de filades, construïdes íntegrament de pedra, amb el consegüent estalvi d'altres materials i amb la possibilitat de col·locar una apreciable quantitat d'aquest material que tant molesta en l'activitat agrària. La habilitat i els coneixements tècnics necessaris per a dur a terme aquestes construccions i, en ocasions, un menor problema de sobreabundància de pedres, justifiquen que la seva presència sigui escassa fora dels paisatges de pedra en sec.

Figura 1- Plànol murs de pedra en sec i edificacions

La ramaderia va ser la principal activitat del Maestrat en l'Edat Moderna. Les pastures eren, sobretot en els mesos d'estiu, de extraordinària qualitat, i eren aprofitades, tant pels veïns, com per valencians i catalans, que arrendaven els prats del municipis per a milers de caps. Les masies ramaderes, localitzades en la part més alta del Maestrat, en quotes superiors als 1.400 m es fonamentaven en l'aprofitament de les excel·lents pastures d'estiu. Davant les severes restriccions imposades pel rigorós hivern, els masovers van adoptar estratègies diverses; la més significativa és la transhumància a terres llevantines. Dintre d'aquest grup es poden englobar una mica menys de la meitat de les masies de la comarca.

De l'estudi de la geometria de la propietat dels camps en relació amb la primera divisió de terrenys durant els segles I i II, la centuriació romana, mitjançant una malla de 720 x 720 metres, es poden localitzar algunes de les traces més antigues que perduren fins l'actualitat.

Figura 2 - Estudi de la geometria dels camps. Realció amb la primera divisió de terrenys (s.I i II, centuriació romana)

a) MORFOTIP RURAL

A partir de la primera meitat del s. XII i principis del segle XIII s'estableixen els primers assentaments de masies al Maestrat, la major part sobre antics assentaments andalusins. L'any 1255 l'Ordre del Temple permet als veïns residir en mansos i el 1272 el Mestre del Temple donà la Carta de població al municipi de *Tonchón*. (1280; *L'església era de l'Ordre del Temple*). La segona meitat del s. XIII i principis del segle XIV, encara dins l'etapa del control Templari o Sanjuanista es du a terme una implantació de masies meticulosament organitzada, mitjançant l'aplicació de mòduls. Durant la primera meitat del segle XIV i fins el segle XVI apareix un dels elements emblemàtics del Maestrat, el mas fortificat que es troba dispers per tot el territori fronterer entre *Teruel* i *Castelló* (1414 i 1610; *L'església era de l'Ordre de l'Hospital*). En molts casos, la funció principal dels masos fortificats és la d'actuar com duana. Responen a l'esquema general de: masia fortificada, límit municipal i masia fortificada. És a dir, en molts exemples tenim un límit municipal i als dos costats d'aquest dos torres fortificades de diferents municipis, vigilants el trànsit del que sortia i entrava en cada un d'ells, cobrant peatge, com es feia en la Edat Mitjana amb les mercaderies o animals. A més a més en molts casos la distància entre torres és la mateixa.

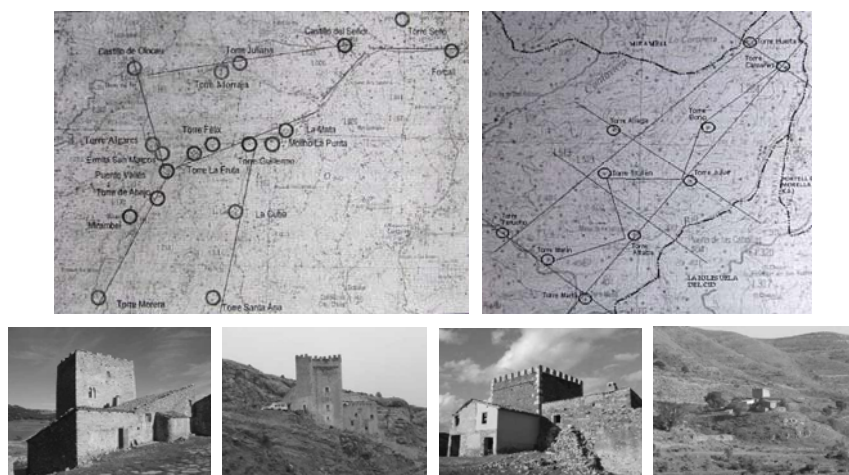

Figura 3 – Plànol de torres fortificades al voltant dels límits municipals. Figura 4 – Plànol de distàncies entre les torres fortificades. Figura 5 - Torre Sancho (Villarluengo). Torre Piquer (Tronchón). Torre Gorgue (Villarluengo). Torre de Abajo (Mirambel).

Però la masia tradicional es consolida entre el segle XV i el segle XVIII. En aquest moment hi ha una tendència a la implantació paulatina i individual i a la concentració en nuclis, com s'observa en els censos de 1495, 1609 i 1646. En aquesta època hi ha una important reorganització del territori rural; apareixen noves entitats territorials amb poder administratiu i polític, anomenades *partides*, fruit del desig de les autoritats religioses i concejals de la reorganització eclesiàstica del territori. Aquestes unitats territorials tenen un edifici religiós i en molts dels casos en que ja existia ermita, amb motiu del nou protagonisme es durà a terme una renovació. La funció d'aquestes inversions era apropar el culte a la gent i és també el moment del naixement de les rogatives i romeries. (1785; *Señorio de las ordenes*).

No serà fins el segle XIX que apareixeran els *masicos*, i a partir de les tensions d'aquesta nova forma d'expansió en l'ocupació del territori es generaran els paisatges de pedra en sec. A partir de 1930 comença la crisi del poblament rural dispers a la zona del Maestrat amb la disminució del 10%, i a partir de 1950 s'incentiva la crisi.

CAS D'ESTUDI 2: ELS PATRONS A MORELLA

HISTÒRIA, SOCIETAT I PAISATGE

Morella és una ciutat de l'interior de Castelló situada en un turó de roca calcària que al cim té un castell que ha tingut gran importància al llarg de la història. José Barreda diu que el castell és *fort per naturalesa, perquè no és altra cosa que un elevat penyal de dos cossos que s'aixeca sobre una muntanya cònica*.¹⁵

La ciutat destaca per la seva *importància històrica* a nivell territorial degut a que, d'una banda esta a la frontera territorial i lingüística entre València i Aragó i per l'altra, Morella a partir de 1250 sempre serà del rei però totes les poblacions veïnes són de les poderoses ordres militars (Hospitalers, Templers) i és l'únic *lloc de reialenc* en molts quilòmetres a la rodona. Aquests trets distingeixen el caràcter dels *habitants*.¹⁶

¹⁵ "El empeño del Cid en coger posesión de Morella manifiesta su importancia, y los Sanchos y Alfonsos hicieron esfuerzos para ganar su castillo. Pero estaba reservada ésta victoria para D. Blasco de Alagón, y tanto se apreciaría, que al oír D. Jaime I el mensaje del caudillo aragonés, mudó su intención de ir a Ares, porque uno de sus validos le dijo, "dejad Ares que Morella es gran cosa". Tres días después el mismo rey dijo a D. Blasco, que el castillo de Morella valía tanto como un condado con todas sus pertenencias, según el mismo Monarca escribe en su crónica. D. Juan I en uno de sus privilegios dice, que era un castillo notable e insigne por su situación. Y siguiendo el curso de los siglos vemos con cuanto empeño se ha procurado conservar esta roca, en que se han estrellado todo el poder y los esfuerzos de los enemigos del que era su señor." SEGURA BARREDA, JOSÉ: *Morella y sus aldeas*, Morella: Imprenta F. Javier Soto, 1968. (pag.99-100)

¹⁶ "Es el morellano un compuesto del valenciano y aragonés; su lenguaje, sus modales, sus trajes, sus costumbres, todo presenta esa fusión de los dos pueblos, que a una y otra parte tiene, y de cuyas costumbres ha tomado. (...) El tipo de los Morellanos de seis siglos atrás, es el tipo de los morellanos de hoy (...) tienen el corazón de acero, y cuando se les quiere doblegar a viva fuerza se rompe, pero con prudencia y amor el acero se hace dúctil, y se maneja a gusto del que manda (...) Mira con recelo las novedades y espera para juzgar ver el fruto que producen." SEGURA BARREDA, JOSÉ: *Morella y sus aldeas*, Morella: Imprenta F. Javier Soto, 1968.

El castell ha estat una fortalesa molt disputada al llarg dels anys, a la que van rendir esforços per conquerir-la cavallers com el Cid al 1804, només vençut per Alfons I el Batallador el 1117, i ha estat escenari de nombroses guerres¹⁷.

Actualment la ciutat s'enfronta a un *paisatge* d'immensitat que fa pensar en uns temps passats en que la major part de les terres estaven conreades de manera manual i a les vessants de les muntanyes es construïen murs de pedra en sec per formar estrets bancals en forma de terrasses. Actualment, només es conserven vessants intactes allí on l'excessiu pendent dificulta l'aprofitament agrícola i el pas de la maquinària.

Figura 6- Pintura de la conquesta de Morella per les tropes del general Cabrera, Figura 7 – Gravat de la plaça de l'església, Figura 8– Fotografia del carrer principal en festes, Figura 9 – Fotografia antiga del carrer principal en festes.

“A la ciutat medieval les dimensions estaven determinades primordialment per l'ús i no per consideracions exclusivament formals” JAN GEHL

FORMA URBANA

Per analitzar la forma i el creixement de Morella ens basarem en el tractat d'Alberti. Utilitzant la seva tipologia es pot verificar que la història de la forma catalana respon a models històrics estudiats en altres parts d'Europa.

La tipologia que descriu Alberti no és una classificació de diferents tipus de forma física, no és la forma per la forma sinó que és també social. Es tracta d'una classificació que intenta adequar forma i contingut d'una manera intencionada, integrada i programada per la gent. L'organisme de la ciutat ha de funcionar harmònicament com un tot, com un cos on cadascuna de les parts té un paper essencial. Un organisme ben compost pot mantenir l'equilibri entre el sector privat i el públic. És a dir, els interessos privats s'han de compensar amb els de la comunitat.

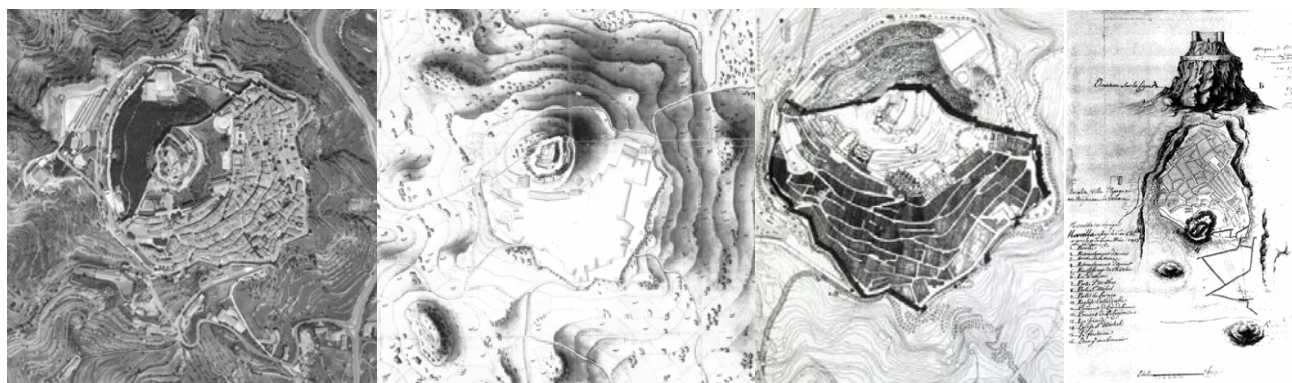
Com també succeeix en altres llocs d'Europa, moltes de les formes urbanes de Catalunya van ser determinades per la voluntat de l'arquitecte o el planificador que van adequar les formes de les muralles i les cases a la forma de la topografia del lloc en qüestió. No buscaven ser pràctiques i funcionals exclusivament, sinó que buscaven també bellesa. Es triaven formes arquetípiques, com per exemple les formes concèntriques, formes lineals al costat de rius, formes de nuclis de monestirs i formes de senyories feudals.

Pel que fa a Morella ens trobem en el primer cas. L'accidentada topografia rocosa de la zona afavoreix aquest tipus d'assentament. Al cim d'un turó alt es va construir un castell que en determinaria clarament el seu creixement. Al voltant d'aquest punt central varen apareixer fileres de cases formant arcs concèntrics al voltant del punt més alt del castell. La ciutat de Morella ha adoptat un creixement en forma de “C” concèntriques que baixa pel pendent millor orientat al sol, el seu creixement s'accentua sobretot cap a les vessants est i sud est. El creixement cap a l'oest es posterior: Antigament trobàvem únicament el cementiri, fóra de les muralles, però en els darrers anys al voltant del vell passeig de l'Alameda trobem l'escola llar projectada per Enric Miralles i Carme Pinós (1986), l'Institut de secundària de Helio Piñón (2000), el nou poliesportiu (2004) i la piscina municipal.

Dins d'aquesta classificació, Morella trobaria lloc també dins les anomenades formes de senyories feudals. El castell domina el nucli urbà. El poble es forma al voltant del castell i església, i l'envolta més o menys. Està comprovat que el castell d'aquesta vila durant l'època musulmana (714 -1231) començaria a adquirir una major importància, com a

¹⁷ “Va tenir important participació en les guerres de la Unió (1347) i en les d'Aragó i Castella (1959); va jugar un paper important en la lluita entre el pretendents a la Corona d'Aragó que va culminar en el compromís de Casp (1412); va intervenir decisivament en la Guerra de les Germanies (1520-1522); va prendre part en les guerres de Catalunya (1640-1652) i va sofrir les guerres de la Successió Espanyola, Independència, Reialistes i Carlistes, sent en una d'aquestes darreres, la denominada dels Set Anys (1833-1940) la que en la seva disputada possessió va permetre al general Cabrera transformar-se de “guerriller nómada” que era, en defensor d'un reducte extens amb capacitat ofensiva” Manuel Salvador Gaspar, op. Cit, 1980, pag.3

centre d'un extens territori que, aproximadament, seria l'actual comarca dels Ports. La muralla està adaptada a la forma irregular del turó.

a) QUÈ NO FUNCIONA A MORELLA?

NOU CONJUNT DE CASES. LES CASES DEL TINT

Ja des de la distància arribant al poble per la nacional 342 en direcció Saragossa podem apreciar la façana sud del nucli des de una cota més baixa, des del barri l'Hostal Nou. Morella apareix després d'una corba de la carretera de manera imponent, com un símbol de fortalesa històrica, envoltada per la muralla i al cim el castell. Continuant per la carretera, des d'un punt de vista més proper a la muralla per la part est s'observa una important operació d'habitatge al nucli. Ja des de la distància, fora de la muralla, es veu com destaquen per la seva altura sobre la muralla un conjunt de cases que tot i estar ben integrades en planta i que tracten de copiar el llenguatge de cobertes inclinades i trencar els volums per semblar un conjunt de cases i no una gran intervenció, es veu que està fóra d'escala respecte al preexistent del nucli, entra a competir amb la muralla i destaca excessivament.

Es tracta dels habitatges del Tint (2004), construïts als solaris d'unes antigues fàbriques tèxtils vora la muralla, en la vessant est del turó. Si passem pel carrer entre els habitatges i la muralla veiem un gran basament on hi ha els aparcaments del conjunt. La no relació amb el carrer fa que la funció de la via quedi quasi exclusivament per transit rodat. S'ha posat un pas de peatons per unir l'accés d'una rampa que puja i el camí peatonal vora muralla. Aquest està separat de la via per una balla metàl·lica, que resulta un impediment per a la lliure circulació. D'altra banda, el carrer principal té una porxada que sembla que fa referència als Porxes del carrer principal del poble, però després d'anys continua sent un espai inhabitat.

Figura 14- Vista dels habitatges del Tint en construcció, Figura 15 – Carrer central de la intervenció, Figura 16 – Façana de les cases del Tint front a la muralla, Figura 17 – Espai públic al Tint.

LA PLAÇA COLOM. ESPAI LLIURE DINS DE LES MURALLES

Ens centrarem en l'anàlisi de l'eix vertebrador del poble, que l'atravessa completament de porta a porta seguint una corba de nivell i on es concentren la major part d'activitats. El principal recorregut del poble, comença a la porta de Sant Miquel. El primer espai que ens trobem és una plaça de paviment dur amb uns bancs, que durant el migdia està ben assolellada. L'antiga església del barri de Sant Miquel ha estat restaurada com a Centre de Salut del Municipi. Des d'aquí es gira a la dreta i es comencen a veure moltes botigues el que fa pensar que és el carrer principal. Continuem caminant i passem front a l'Ajuntament, a continuació l'encreuament de "5 cantons" que condueix per mig d'una gran costa a l'Església cap amunt i al portal de Sant Mateu cap avall, travessant tot el municipi en la direcció de màxima

pendent. Aquest carrer es conegut pels veïns com “La Gran Via”, tot i que oficialment és la costa de Sant Joan, ja que porta també cap a l'església del barri amb el mateix nom. Des d'aquest punt podem veure el començament dels Porxes. El 1257 el rei va concedir aquest terreny per a la celebració de fira i mercat, per tant els seus orígens es remunten al s.XIII. Actualment es continua celebrant el mercat, però des de fa una anys només de menjar, el dijous i el divendres de cada setmana. El de roba s'ha traslladat al Pla dels Estudis, punt final del recorregut amb el portal de Cabrera. Després del Porxes, arribem a un primer espai obert, la plaça Colom i si continuem aquest es comunica amb un segon espai obert: el Pla dels Estudis. Els dos espais estan pavimentats amb llambordes de pedra, que transmeten duresa i fredor. La plaça Colom havia estat originalment una plaça de terra on els nens anaven a jugar i hi havia un petit quiosc. Actualment el quiosc s'ha convertit en una edificació baixa, i el terra s'ha pavimentat com hem comentat anteriorment, les taules del bar ocupen gran part de la plaça i s'han col•locat uns jocs infantils. Tot el espai lliure dins de les Muralles s'ha rigiditzat amb l'excessiu intervencionisme en l'espai públic que s'ha dut a terme en les darrers vint anys. Com a conseqüència la gent es sent menys identificada amb els espais comunitaris, ja que no s'ha deixat lloc per la participació i l'apropiació, per l'inacabat. El mateix problema s'identificaria als antics abeuradors, on hi havia una font, a la vora del projecte del Tint, comentat al punt anterior.

Figura18- Plaça Colom, Figura 19 – Pla dels Estudis, Figura20– Abeuradors ara, Figura 21 – Abeuradors antics.

b) COM CANVIARIA L'ESPAI PERQUÈ FUNCIONÉS CORRECTAMENT?

Després d'aclarir les causes per les quals trobo que aquests espais no funcionen plantejaré quins canvis s'haurien de fer per tal de millorar-los.

El *pattern* que he triat per a corregir la plaça de Colom és el 30: NODES D'ACTIVITAT que tracta els espais públics dels nuclis urbans. Exposa que un dels problemes que existeix a les comunitats és precisament el fet que la vida pública es troba tan repartida que no té cap impacte dins la comunitat. Les activitats comunitàries escampades per la ciutat no afavoreixen la vida d'aquestes. Per tant, si es volen crear aquestes concentracions de persones en una comunitat, s'ha d'agrupar densament les instal•lacions al voltant de petites places públiques fent que els recorreguts dels vianants passin per aquest nodes.

Segons Christopher Alexander, aquests nodes han de complir a mes quatre propietats:

1-Cada node ha de ser el punt de confluència dels camins principals de la comunitat circumdant. Camins secundaris han de conduir a camins més importants i aquestes han de portar directament a les places públiques al voltant de les quals es desenvolupa l'activitat. Aquest requisit el compleix la plaça Colom, ja que es el punt final del carrer comercial dels Porxes i també del carrer que porta a la plaça de l'església.

2- Per tal de mantenir l'activitat concentrada, és essencial que les places siguin bastant petites. Aquest tema es tracta directament al patró numero 61: PETITES PLACES PÚBLIQUES, on es diu que un nucli urbà necessita places, que són els espais públics més grans amb els quals compta la ciutat. Però si aquestes son massa grans semblen desèrtiques i no conviden a la gent a estar-s'hi com passa a la plaça Colom. Al llibre *A Pattern Language* es diu que les mides més apropiades per una plaça en el seu sentit llarg, han de ser entre 45 i 70 peus. D'aquesta manera l'activitat es concentra cosa que afavoreix a la comunitat. Un cop a la plaça sobrepassa aquestes mides comença a ser un espai desolat i incòmode per la gent, per tant no es converteix en lloc de reunió. Per tant pensem que un possible problema de la plaça Colom sigui que no està prou acotat i s'escapa, el que ens condueix al padró núm. 106: ESPACIO EXTERIOR POSITIVO. En aquest es diu que per crear espais positius s'ha d'envoltar cada espai amb ales d'edifici, arbres, tanques, pèrgoles, etc. Fins convertir-lo en una entitat espacial de caràcter positiu que no s'escapi per les seves cantonades. Un altre *pattern* que ens ajudaria a millorar la plaça Colom es el 245: FLORES EN LO ALTO, que diu que s'han de suavitzar les vores dels edificis, camins i àrees exteriors amb flors, elevat jardineres per que es puguin tocar, olorar o que quedin a la nostra alçada al seure, construint masseters massissos i grossos també per seure entre les flors. Aquest *pattern* s'hauria d'aplicar a la gran escalinata que condueix al Pla dels estudis per tal que es convertís en lloc d'estar, ja

que podria ser-ho per la seua gran dimensió i en canvi està sempre buida i ben observem molt poques persones utilitzar-la com a comunicació ja que és molt més còmode el carrer superior a la plaça. (*Pattern* 125: SEIENTS ESCALA: incorpori a qualsevol espai públic unes escales a la perifèria, on hi hagi un canvi de nivell o on s'acabi l'escalinata, per tal que la gent pugui quedar-s'hi i sigui un lloc on seure a mirar el que passa)

3- Els equipament o les instal·lacions agrupades en torn a un node han de ser seleccionades en funció de les seves relacions simbiòtiques. Per exemple un espai de joc de nens i un bar es donen suport a la plaça Colom, però tal i com està distribuït el bar té total domini de l'espai i el joc infantil es limita amb mobiliari urbà. No veiem interacció intergeneracional amb gent gran i joves (*pattern* 243: BANC CORREGUT). El *pattern* 73: LLOCS PER AVENTURES ens dona la clau per resoldre el problema diu: instal·li un terreny de jocs per als nens en cada veïnat. I no un camp perfectament acabat, amb asfalt i gronxadors, sinó un lloc amb materials bruts de tot tipus -rets, caixes, barrils, arbres, cordes gespa i aigua- on els nens puguin crear i recrear camps de joc propis.

4- Finalment aquests nusos d'activitat s'haurien de distribuir per tota la comunitat, separats entre sí uns 300 metres, de tal manera que cap casa o lloc de treball quedi a més de cent metres d'un nus. En el cas de El Tin, hi ha temes de projecte que no es poden corregir, com la desproporcionada escala o el disseny general dels espais de planta baixa, però es podrien introduir una sèrie de *patterns* per tal d'aconseguir que la comunitat s'apropii de l'espai comú. Com ara el 67: TERRENOS COMUNES, que diu que el 25% de la superfície dels grups de cases s'han de reservar a terrenys en contacte amb elles i que es bàsic que el automòbil no pugui dominar mai aquests terrenys, tal i com està passant al carrer interior amb la porxada a un lateral. També aplicarien el 106: ESPACIO EXTERIOR POSITIVO, aplicat en el cas anterior, per tal de donar caràcter a l'espai, amb elements a escala més humana.

Pel que fa a la façana dels edificis amb la muralla, s'hauria d'intentar millorar les condicions per al transit peatonal, reduint el absolut privilegi de la circulació rodada. El *pattern* 121: LA FORMA DEL CAMINO, diu que els carrers han de servir per estar i no només com recorreguts, per canviar aquesta situació s'ha d'ampliar el camí públic per crear situacions que permetin estar i no només passar.

c) QUÈ ÉS ARQUITECTURA PER A MI?

El primer espai que em ve al cap és el carrer de Els Porxes conegut pels morellans com "La Plaça" tot i que no respon a aquesta forma sinó a la de carrer amb area porticada a banda i banda. Aquest carrer és el principal atractiu del poble, en la meua opinió. És un espai configurat per la pròpia arquitectura de les plantes baixes ocupades per locals de restauració, bars i tot tipus de comerç. Sota els "porxes" hi ha terrasses dels bars, que tenen vida de dia i de nit durant l'estiu i a l'hivern s'hi pot circular protegit de l'intempèrie. A més dos dies a la setmana s'instal·la el mercat de fruita i verdura. L'espai esta projectat a escala humana, amb bona proporció, el que fa que sigui acollidor i força utilitzat pels habitants.

Per altra banda, degut a la forta pendent sobre la que s'assenta el poble te gran quantitat de carrers amb escalinates. Aquestes mostren tota una cultura de delimitacions diverses amb murs de pedra, que serveixen per seure, per esperar, per contemplar des d'una posició privilegiada, ja que estan situats a llocs que permeten un bon control visual dels carrers, el nom local és *calçades* Els carrers més antics tenen una proporció molt estreta i la línia que defineix l'acabament dels plans verticals de façana i el pla horitzontal de carrer no es recta, sinó que mostra unes formes en angle que resulten molt agradables als sentits, al escapar-se de la acostumada planificació estricta. També al barri de La Juderia hi ha edificis pont, amb carrers i escales que passen per sota.

CONCLUSIONS

Perquè destacar la visió històrica?

El moviment modern va marcar una ruptra amb el passat, una separació absoluta amb la tradició i es va equivocar al no tindre en compte la vida urbana. La forma de construir té una influència directa en la forma de vida de les persones.

Per que estudiar al forma urbana antiga?

A la ciutat medieval les dimensions estaven determinades principalment per l'ús. És necessària el retron a les formes vernaculars i tradicionals a través de la inclusió de les característiques morfològiques locals.

Quin paper té la visió social?

Projectar més espai per a la gent vol dir més vida pública, igual que projectar més espai per als cotxes significa més trànsit. És una aposta pel desenvolupament participatiu per crear espai públic inclusiu. Perquè no es el mateix partir d'una visió arquitectònica a priori incorporant la visió de la gent, que partir de la visió històrica-social i incorporar la visió arquitectònica.

Per que fer teoria en arquitectura?

No es fàcil de demostrar que la teoria siga útil per a que els arquitectes projectin millor, però el que és segur és que es una eina poderosa que pot canviar la lectura que la gent fa de l'arquitectura.

Quin és el paper de l'arquitecte?

Convidar a la gent a passejar, a sentar-se una estona, a mirar. Promoure la interacció humana, la inclusivitat. Pot ser un planificador visionari.

BIBLIOGRAFIA BÀSICA

- ALEXANDER, Christopher. *A Pattern language : towns, buildings, construction*. New York : Oxford University Press, (1977)
 KOSTOF, Spiro. *A History of architecture : setting and rituals*. New York : Oxford UNIVERSITY PRESS, (1995). ISBN 0195083792
 MAGNAGHI, Alberto. (2011) *El Proyecto local: hacia una consciencia del lugar*. Architectonics. Mind, land & society ; 23. Barcelona : Iniciativa Digital Politècnica, Publicacions Acadèmiques UPC. ISBN 9788476536551
 MONTAÑOLA I THORNBURG, Josep, 1940-. *La arquitectura como lugar*. Barcelona : Edicions UPC, (1996)
 RICOEUR, Paul. "Arquitectura y narratividad". *Arquitectura y hermenéutica*. Architectonics. Mind, land & society ; 4. Barcelona : Edicions UPC, (2003). ISBN 8483016494
 SAURA I CARULLA, Magda. *Pobles catalans : iconografia de la forma urbana de L.B. Alberti al comtat d'Empúries-Rosselló*. (1997) Barcelona : Universitat Politècnica de Catalunya, DL.. ISBN 8476536518

BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA MARC TEÒRIC

- AUGÉ, Marc (2004) *Los no lugares. Espacios del anonimato. Una antropología de la sobremodernidad*. Gedisa. 10 edición. Barcelona
 BAKHTIN, Mijail "Poética y cultura. Entrevista a Mijail Bajtin". *Arquitectura y dialogía*. Architectonics. Mind, land & society ; 13. Barcelona : Edicions UPC, (2006). ISBN 8483018438
 FRAMPTON, K. *Historia crítica de la arquitectura moderna*. Barcelona : Gili, (2002). ISBN 8425216656
 JENCKS, Charles. (1984) *El Lenguaje de la arquitectura posmoderna*. Barcelona [etc.] : Gili. ISBN 8425211956
 KOSTOF, Spiro. *Junctions of town and country. Dwellings, settlements and tradition: cross-cultural perspectives*. Berkley [EUA], University Press of America, IASTE-University of California, (1989), 107-120.
 LYNCH, Kevin, 1918-1984. (2008) *La Imagen de la ciudad*. Barcelona : Gustavo Gili, DL 1998. ISBN 9788425217487
 MONTAÑOLA I THORNBURG, Josep, 1940-. (2007) *Las Formas del tiempo : arquitectura, educación y sociedad*. Badajoz : @becedario-. ISBN 9788496560338 (vol. 1)
 ROPPOPORT, Amos. *Cultura, arquitectura y diseño* (2003) Architectonics. Mind, land & society ; 5. Barcelona : Edicions UPC
 VENTURI, Robert. *Complejidad y contradicción en la Arquitectura*. Barcelona : Gustavo Gili (1972)

BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA CAS D'ESTUDI II

- SEGURA BARREDA, José. *Morella y sus aldeas*, Morella: Imprenta F.Javier Soto. (1968)
 MALLEN ALCÓN, Diego "La localización de las masías fortificadas de Maestrazgo dependiendo de factores geográficos" *Mases y masoveros*, Publicaciones del Centro de Estudios sobre la Despoblación y Desarrollo de áreas rurales Nº7, Zaragoza (2005)